

Marek Glogier

Świetność i zmierzch przeworskiego księgozbioru Lubomirskich (w kontekście inicjatywy dokumentacyjnej Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego)

W dniu 1 października 1989 r. z inicjatywy kilkudziesięciu warszawskich „pracowników książki” – bibliologów, bibliotekarzy, księgarzy i wydawców zarejestrowano Polskie Towarzystwo Bibliologiczne¹. Głównymi nurtami zainteresowań stały się takie problemy, jak:

- a) zabezpieczenie i dokumentacja polskich księgozbiorów historycznych w kraju i za granicą;
- b) opracowanie dziejów książki w Polsce od 1939 r. do czasów współczesnych;
- c) kreowanie modelu polskiej polityki bibliotecznej i zarządzania bibliotekarstwem².

Po serii konwersatoriów obejmujących powyższą problematykę 1 października 1990 r. – z inicjatywy PTB – powstała Pracownia Dokumentacji Księgozbiorów Historycznych z siedzibą w Bibliotece Narodowej. Jej pierwszym i głównym zadaniem miało być przygotowanie *Informatora o polskich księgozbiorach historycznych i powstałych na ziemiach polskich do 1950 r.*³ Jednakże po trzech latach dyskusji nad koncepcją badań nadal trudno rozstrzygnąć, kiedy cel, w postaci kompendium o roboczym tytule (jak wyżej), zostanie zrealizowany. Planuje się jednak wydanie próbnego zeszytu *Informatora*, aby poddać go pod ocenę środowiska polskich historyków książki i bibliotek.

¹ Aktualnie PTB skupia 250 członków w 6 oddziałach: Warszawa–Wrocław–Kraków–Katowice–Lublin–Łódź. Nieregularnym organem są „Nowiny Polskiego Towarzystwa Bibliologicznego”. Nr 1: luty 1990 – Nr 13: sierpień 1997.

² PTB – życie i działalność. Nowiny PTB. Luty 1994: Nr 10 s. 1–5.

³ Dokumentacja księgozbiorów historycznych. Doświadczenia trzech lat. Nowiny PTB. Wrzesień 1993: Nr 9 s. 1–6.

Informator potocznie nazywany „Nowym Chwalewikiem” ma w sposób syntetyczny ukazać przemieszczenia kolekcji i dać opis tych, które uległy zniszczeniu. Ustalono, że rejestr obejmie wszystkie polskie księgozbiory powstałe na ziemiach historycznie polskich, mimo że niektóre tereny (np. Pomorze, Śląsk) w różnych okresach przestawały być częścią państwa polskiego. Nadto uznano, że za polską kolekcję będzie się uważać zbiór stworzony przez Polaka, a nie księgozbiór, w którym znalazły się polskie książki. Opis obejmie także polskie kolekcje pozostające obecnie poza granicami Polski, przy założeniu, że wyniki badań nie będą służyły jakimkolwiek dyskusjom o rewindykacjach. Odpowiada to bowiem europejskiej zasadzie pertynencji terytorialnej, która stanowi, że księgozbiory pozostają w miejscowościach, w których powstały.

W orbicie zainteresowań *Informatora* leżą zbiory powstałe od XII wieku do 1950 roku odpowiadające przyjętym kryteriom liczbowym:

do XVI wieku – 5 książek (lub mniej, jeśli właścicielem zbioru była znana osoba),

wiek XVII – około 20 książek,

wiek XVIII – 50 książek,

do upadku Powstania Styczniowego – 100 książek,

po tym okresie – 300,

w wieku XX – 1000 egzemplarzy lub kryterium znamienitości zbieracza.

Przy czym pod pojęciem „kolekcja” (zgodnie z zapisem „Ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach” z dnia 15 lutego 1962 r.)⁴ będzie się rozumieć zbiory, posiadające wartość artystyczną lub historyczną jako całość (niezależnie od rodzaju i wartości poszczególnych składników) lub będące warsztatem wybitnego twórcy. Pojęcie to odnosi się do zbiorów tworzonych od początku XIX wieku. W ten sposób uzyskany materiał ma być przedstawiony w układzie topograficznym według alfabetycznej kolejności nazw miejscowości podanych we współczesnej lub spolszczonej formie, z powiązaniem odsyłaczowymi do form dawnych lub obcojęzycznych. W obrębie danej miejscowości księgozbiory zostaną uszeregowane w układzie alfabetycznym nazw własnych instytucji lub właścicieli. Opis danej kolekcji powinien znaleźć się pod nazwą miejscowości, w której ona powstała, jednakże jeśli księgozbiór ulegał przemieszczeniom, to opis winien znaleźć się pod nazwą miejscowości, w której zbiór upubliczniono, bądź przebywał najdłużej i tradycyjnie wiązany jest z daną miejscowością. W przypadku bibliotek państwowych, których zbiory składają się z licznych kolekcji lub fragmentów różnych księgozbiorów, tworzone będą hasła zbiorcze (np. BN, BUW, BJ) z alfabetycznym wykazem nazw tych kolekcji, które swój pełny opis będą miały przeniesiony do haseł topograficznych pod własną nazwą właściciela zbioru tworząc tym samym hasło podstawowe.

Redaktorzy przedsięwzięcia mają świadomość, że brak materiałów źródłowych, a głównie archiwalnych, wpłynie na stopień zróżnicowania poziomu uzyskanych

⁴ Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48.

hasel. Jednak mimo tego decydują się na wprowadzenie hasel sygnalnych, które być może zachęcą do pełniejszego ich opracowania w kolejnych zeszytach *Informatora* publikowanego w tak zwanym systemie holenderskim.

Pracownia stoi jednak przed innym dylematem. *Informator* musi powstać zbiorowym wysiłkiem polskiego środowiska księgoznawczego, tymczasem jego aktywność okazuje się niezbyt satysfakcjonująca. Zaapelowano więc do Zakładu Starych Druków BN o inspiracje dla badań w skali kraju i zintensyfikowanie prac nad badaniem własnego księgozbioru celem wypracowania modelowych hasel i najważniejszych metod opisu. Nadto zauważono, że w licznych regionalnych bibliotekach badań nad historią księgozbiorów, bądź ich proveniencją, nie prowadzi się wcale⁵.

W grudniu 1991 r. do Zarządu Głównego PTB zwrócił się z propozycją współpracy Pełnomocnik Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Propozycja dotyczyła udziału PTB w przygotowaniu dokumentacji strat kultury polskiej w zakresie bibliotek, w pierwszym etapie – w czasie II wojny światowej, a następnie – w okresie od utraty niepodległości w 1795 r.⁶ Stosowne dofinansowanie badań ze strony Ministerstwa Kultury i Sztuki spowodowało, że większość działań skierowano ku nowej problematyce badawczej, opóźniając tym samym prace nad próbnym zeszytem *Informatora*⁷.

Jedno z syntetycznych hasel, skierowane do zeszytu próbnego, autor poświęcił zbiorom Lubomirskich.

Wreszcie nadmienić warto, że ogół hasel podzielono na dwie grupy – księgozbiory instytucji oraz księgozbiory prywatne – obejmują one 50 bibliotek. Ich autorzy pochodzą z Warszawy, Poznania, Kórnik, Torunia, Cieszyna i Katowic. Do próbnego zeszytu „*Informatora o księgozbiorach historycznych*” zgłoszono dotychczas opracowanie hasel dotyczące zbiorów niżej wymienionych właścicieli (w układzie alfabetycznym):

⁵ Częstkowe prace badawcze prowadzone są niezależnie. Np.: prof. Józef Szocki (WSP Kraków) opracowuje *Księgozbiory domowe ziemian, chłopów i inteligencji mieszczańskiej pod zaborami (do końca XIX wieku)*. W swej kartotece, do końca 1996 r., zarejestrował 800 wspomnianych księgozbiorów. Nadto drukiem wydała swe prace Urszula Paszkiewicz (Ministerstwo Kultury i Sztuki): *Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do 1939 r.* Warszawa 1990, oraz *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: 1553–1939.* Warszawa 1996.

⁶ Ważniejsze działania i zamierzenia PTB w 1992 r. Nowiny PTB. Lipiec 1992: Nr 8 s. 1–5.

⁷ Owocem współpracy były następujące publikacje: *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 roku. Wstępny raport o stanie wiedzy.* Redakcja naukowa: Andrzej Mężyński. Warszawa 1994. 2 vol.: cz. I – Analiza, cz. II – Tablice, cz. III – Bibliografia (908 poz.); Barbara Bieńkowska: *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej.* (Opracowane na podstawie „Wstępnego raportu”). Warszawa 1994 s. 131.

A. Biblioteki prywatne

Albrecht Pruski, Anczyc Władysław Ludwik, Brezowie z Więckowic, Chodyńscy – Adam, Stanisław i Zenon, Chodźko Leonard, Chromiński Kazimierz, Cichowski Adolf, Fiałek Walenty, Filcek Antoni, Gierszyński Henryk, Jan III Sobieski, Konczakowski Bruno, Koźmian Jan, Kruszyńscy z Nawry, Kuca-Kucharski Eugeniusz, Kwiatkowski Kajetan, Lisiecki Andrzej, Łętowski Ludwik, Ostrowski Krystyn, Pietrzykowski Tadeusz, Plater Władysław, Potoccy z Jabłonnej, Próchnicki Jan Andrzej, Przybył Eugeniusz, Rejmont Władysław, Szanieccy z Nawry, Strzembosz Alojzy Władysław, Wazowie, Zabrzeski Karol, Żebrawski Teofil.

B. Biblioteki instytucji

Biblioteka – Benedyktynów ze Lwowa, Bożogrobców z Miechowa, Kapituły Łowickiej, Kasyna Gostyńskiego, kościoła św. Jana w Lesznie, Kórnicka, Muzeum Narodowego w Rapperswilu, Polska w Paryżu (część znajdująca się w Bibliotece Narodowej w Warszawie), Wilanowska, Gimnazjum oraz Wyższej Szkoły Miejskiej w Chełmnie, Gimnazjum oraz Państwowego Gimnazjum Żeńskiego w Chojnicach, oraz zbiory: Krakowskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Towarzystwa Naukowego Wileńskiego, Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego i Biblioteka Zborowa im. B. Tschammera w Cieszynie.

* * *

Biblioteka Lubomirskich z Przeworska

A. Tworzenie kolekcji

Książę Stanisław Lubomirski (1719–1783), marszałek wielki koronny w 1745 r. objął w posiadanie Łańcut, w roku 1753 poślubił Izabellę Czartoryską (1736–1816) najbogatszą damę w Polsce epoki stanisławowskiej. W latach 1757–1771 w Łańcucie tworzono rodowe archiwum i pałacową bibliotekę, którą przez 20 lat pomnażała Izabella z Czartoryskich Lubomirska. W 1800 r. księgozbiór z rezydencji Lubomirskich w Mokotowie przeniesiono do Łańcuta. W latach 1791–1816 księżna Lubomirska zamieszkiwała w wiedeńskim pałacu przy Molker-bastei, gdzie także powiększała księgozbiór. Po jej śmierci, w wyniku podziału majątku, większą część zbiorów biblioteczno-muzealnych z zamku w Łańcucie oraz całość księgozbioru wiedeńskiego otrzymał założyciel przeworskiej linii rodu – Henryk Lubomirski (1777–1850).

B. Scalanie kolekcji

Przeworsk należący do rodu Lubomirskich od 1616 r. Henryk Lubomirski objął w roku 1801. W 1823 r., po wybudowaniu pałacu na fundamentach dawnego zamku, umieszczono w nim kolekcję dzieł sztuki (sztychy francuskie i niemieckie z XVII i XVIII wieku, rysunki – m.in. 26 prac Albrechta Dürera z lat 1493–1520, obrazy, m.in. Rembrandta, Tycjana oraz portrety angielskie, francuskie i polskie, wreszcie – antyki, odlewy, brzozy, militaria, klejnoty, numizmaty, rękopisy), ponadto bibliotekę i archiwum rodowe. Inwentarz zbiorów opracował w 1834 r. K.W. Kielisiński.

Biblioteka powstała w wyniku scalania 3 księgozbiorów – pochodzących z Łańcuta i Wiednia (jako spadek po ciotce Izabelli Lubomirskiej) oraz odziedziczony po ojcu – Józefie Lubomirskim, kasztelanie kijowskim. Zbiory były powiększane między innymi o dzieła z zakresu sztuk pięknych, botaniki oraz pomologii. Ozdobą była biblioteka polsko-francuska zasobna w wydawnictwa ilustrowane. W 1825 r. Henryk Lubomirski był pomysłodawcą i fundatorem wydania litograficznego albumu *Zbiór widoków celniejszych ogrodów w Polsce*. Księgozbiór przeznaczony był dla właścicieli, krewnych, znajomych i osób związanych z dworem. W okresie 19 lat z biblioteki korzystało 60 osób, dokonując łącznie 600 wypożyczeń (w tym: 164 razy powieść, 46 – historia, 37 – poezja). Odnotowano między innymi 8 wypożyczeń przez księży, 2 – lekarzy, 2 – nauczycieli. We wrocławskim „Ossolineum” zachowało się 5 katalogów przybliżających charakter księgozbioru:

1 – katalog dzieł w języku francuskim;

2 – spis druków muzycznych Teresy Lubomirskiej (żony Henryka);

3 – katalog Biblioteki Wielkiej (ułożony w 1825 r.). Wylicza 9 działów – między nimi: geografia, historia, literatura piękna, nauka i sztuka, poligrafowie, prawo, teologia;

4 – katalog Biblioteki Mniejszej. Wylicza 29 działów obejmujących 1100 dzieł, w tym ogólnie: historia – 401, polityka – 205, poezja – 164, teologia – 117, podróże – 110, powieści – 103. Dzieła według języka oryginału: polskie – 73%, niemieckie – 8,1%, łacińskie – 6,2%, francuskie – 3,3%, inne – 9,4%. Dzieła według wydań: XVI wiek – 0,3%, XVII wiek – 3,2%, XVIII wiek – 11,2%, XIX wiek – 74,5%, bez oznaczenia roku wydania – 13,4%. Najczęstsze miejsca wydań: Paryż, Berlin, Lipsk, Lwów, Kraków. Ponadto katalog rejestruje 60 czasopism (literackie, polityczne, naukowe, historyczne, społeczne, rozrywkowe, ogólnoinformacyjne, dla dzieci);

5 – katalog Biblioteki Gospodarskiej. Wylicza 8 działów (oznaczenia A–H) i obejmuje 300 dzieł dotyczących: administracji majątkiem gospodarstwa domowego, budownictwa wiejskiego, hodowli, przemysłu, mechanizacji itp.

Książki znakowano 4 ekslibrisami i kilku pieczętkami bibliotecznymi. „NIL CONSCIRE SIBI” to myśl Horacego i zawołanie rodowe Henryka Lubomirskiego będące mottem ekslibrisów według projektu Kajetana Wincentego Kielisińskiego –

między innymi kustosza biblioteki Pawlikowskich z Medyki. (Reprodukcje ekslibrisów zamieszcza *Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław 1971 tablica XI rycina 7).

C. Przemieszczenie kolekcji

W 1827 r. Henryk Lubomirski obejmuje funkcję kuratora literackiego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. (Układ zawarty w 1823 r. z inicjatywy Józefa Maksymiliana Ossolińskiego zapewniał rodową dziedziczość funkcji kuratora dla potomków Henryka oraz prawo umieszczenia zbiorów przeworskich w tzw. „Muzeum im. XX. Lubomirskich” w wydzielonej części gmachu „Biblioteki Publicznej pod imieniem Ossolińskich” we Lwowie). W latach 1828–1848 stopniowo przekazywano zbiory przeworskie do „Ossolineum”. (Na przykład w 1828 r. – obrazy Rembrandta i Van Dycka, konchy, skorupy owadów i 10.285 numizmatów. W 1829 r. – 339 ksiąg. W 1846 r. kolejne obrazy, medale, książki i ryciny). Ogółem w ciągu 20 lat przekazano 104 rękopisy oraz 1015 dzieł w 2099 woluminach. (w tym: 34 druki z XVI wieku, 48 z XVII wieku, 141 z XVIII wieku, 792 z XIX wieku) z zakresu historii, prawa, polityki, militariów, geografii oraz językoznawstwa.

Po śmierci Henryka Lubomirskiego w 1850 r. dopiero w 1869 r. dziedziczną kuratelę w Ossolineum objął jego syn Jerzy Henryk (ur. 1817) po uporządkowaniu skomplikowanych spraw majątkowych związanych z majoratem czyli ordynacją. W latach 1869–1871 trwał drugi etap przemieszczenia zbiorów. Inwentarz z roku 1869 wyszczególniał już 23.000 obiektów przeniesionych z Przeworska do „Lubomirianum”. W 1871 r. do Lwowa przekazano 7432 książki oraz 465 map i atlasów. W 1872 r. Jerzy Lubomirski umiera i dopiero w 1882 r. (po uzyskaniu pełnoletności) funkcję kuratora obejmuje syn Jerzego – Andrzej Lubomirski (ur. 1862) – i pełni ją do 1939 r. W czasie swej kurateli pomnażał zbiory w Przeworsku, przejął dla „Ossolineum” rodową bibliotekę Pawlikowskich z Medyki oraz zreorganizował „Museum Lubomirianum” obejmujące 5 ekspozycji: (1 – przedmioty archeologiczne i historyczne: wykopaliska, dyplomy, pieczęcie, numizmaty; 2 – przedmioty historyczno-pamiątkowe: klejnoty, sprzęty; 3 – dzieła sztuki; 4 – gabinet broni; 5 – rozmaitości).

D. Rozproszenie kolekcji

Wrzesień 1939 r. zastał Andrzeja Lubomirskiego w Przeworsku. Aresztowany przez Niemców i osadzony wraz z synem Jerzym Rafałem w rzeszowskim więzieniu wiosną 1940 r. zwolniony został do domu (wraz z pozbawieniem go prawa do podróżowania). W maju 1944 r. uzyskuje zgodę na kurację w Mszanie Dolnej (woj. krakowskie), a następnie w okresie ofensywy Armii Czerwonej ucieka przez Czechy i Belgię do Ameryki Południowej, gdzie w 1953 r. umiera w Sao Paulo, u swych krewnych – książąt Sapiechów.

W 1939 r. „Ossolineum” i „Lubomirianum” przechodzi pod zarząd władz sowieckich. W lipcu 1941 r. Niemcy po wkroczeniu do Lwowa rabują słynne prace Dürera, wywożą je do Drezna, a potem ofiarowują Hitlerowi. Po wojnie – odnalezione w Monachium przez wojska angielskie, zwrócone Jerzemu Rafałowi Lubomirskiemu, potem sprzedane w Londynie – aktualnie zdobią prywatne i muzealne galerie w Europie i Ameryce. W 1944 r. zbiory lwowskie znacjonalizowali Sowieci, a pałac w Przeworsku władze polskie. Od lipca 1944 r. do lipca 1946 r. najpierw trwała grabież i niszczenie resztek biblioteki przeworskiej, a następnie akcja zabezpieczająca szczątki kolekcji (rozpoczęta przez Antoniego Knota i kontynuowana przez Mieczysława Opałka). Brak katalogów i inwentarzy uniemożliwił określenie ilości ubytków, jednak po scaleniu, oczyszczeniu i inwentaryzacji resztkę księgozbioru wyekspediowano do Biblioteki Jagiellońskiej. W dniach 13 i 16 września oraz 3 października 1946 r. wysłano do Krakowa 82 skrzynie zawierające 4517 starodruków (głównie XVIII-wiecznych w języku francuskim), 4454 druki z XIX i XX wieku, 4537 voluminów periodyków, 2 pudła druków ulotnych, 69 rękopisów, 20 map i atlasów oraz 429 druków muzycznych. Transport – wraz z inwentarzem kartkowym – przejął dr Karol Badecki, zaś kopie inwentarza (w maszynopisie) przekazano Kuratorium Okręgu Szkolnego w Rzeszowie i panu Czepko – pełnomocnikowi Andrzeja Lubomirskiego.

E. Literatura przedmiotu

E. Krzyżek: *Biblioteka Lubomirskich z Przeworska*. (Praca magisterska. Archiwum uniwersyteckie). Wrocław 1978; G. Grzesik: *Dzieje biblioteki rodowej Lubomirskich w Przeworsku*. (Praca magisterska. Archiwum WSP). Kraków 1980; *Katalogi biblioteki w Przeworsku. Ossolineum. Rkps 12350/III; Dziennik do wpi-sowania książek z biblioteki przeworskiej wypożyczanych. Ossolineum. Rkps 12351/III; Encyklopedia wiedzy o książce*. Wrocław 1971 k. 1424–25; E. Pawłowicz: *Muzeum imienia Lubomirskich*. Lwów 1905. E. Chwalewik: *Zbiory polskie. T. 2*. Warszawa–Kraków 1927; F.K. Prek: *Czasy i ludzie*. Wrocław 1959; M. Opałek: *Ze wspomnień bibliofila*. Wrocław 1960; E. Krzyżek: „*Biblioteka Polska*” w *księgozbiorze Lubomirskich w Przeworsku. Materiały i Studia Muzealne*. 1980; S.J. Gruszczyński: *O księgozbiorach i znakach bibliotecznych książek Lubomirskich w XVIII wieku*. Roczniki Biblioteczne 1965. – M. Gałyga: *Sprawa wcielenia księgozbioru przeworskiego Lubomirskich do Ossolineum w latach 1823–1876*. Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich 1972.